

مسئولیت متن و شکل بدوش نویسنده مضمون میباشد، عقیده نویسنده لزوماً نظر افغان جرمن آنلاين نمی باشد

۲۰۱۹/۱۰/۱۷

شاه محمود محمود

مدرسه شاه مشهد بادغیس بزرگترین مدرسه سلاطین غوری

مقدمه:

شاه مشهد مدرسه است که در کنار دریای مرغاب، ولایت بادغیس در شمال غرب افغانستان، در ناحیه جوند واقع است. این محل زمانی مربوط غرjestان و غور و هرات بوده است. این بنا از ساخته های غوریان میباشد: امپراطوری که در دوران اوج قدرت خود، از فیروزکوه و بامیان و نیشابور تا دهلی و بنارس و کوهپایه های هیمالیا را زیر سیطره قدرت نظامی خود گرفته بودند. دولت غوری از معماری، به عنوان رسانه برای نمایش قدرتشان بهره بردند؛ تا اینکه قدرت خوارزمشاهان بر آنها غالب شد و نهایتاً هم با حمله مغولان سیطره این امپراطوری در افغانستان پایان یافت.

مدرسه شاه مشهد که از بزرگترین مدارس در عهد امپراطوران غوری بود امروز در ولایت بادغیس مخروبه از آن باقی مانده است. "شاه مشهد" در (۵۷۱ هـ = ۱۱۵۰ - ۱۱۵۶ م) در زمان حکمروایی سلطان غیاث الدین ابوالفتح محمد بن سام به مساعی یکی از زن های دربار بنا یافت که در کتیبه نمره یک ذکر آن زن رفته است، اما نام آن معلوم نیست و برجستگی سوره "۴۸" در کتیبه های ۴-۶-۷ دیگر ما را به فرضیه رهنمای میکند که شاه مشهد در اثر توجه بانوی اعمار گردیده است.

مدرسه سازی در نزد غوریان از اولویت های دینی و مذهبی بوده است. معمولاً این مدارس و یا مساجد و یا خانقاه از طرف سلاطین و یا یکی از اعضای خانواده سلطنتی اعمار و اداره گردیده است. مؤلف طبقات ناصری به همین مناسبت می نویسد که:

« و از ملوک غور در آنوقت هیچ یکی را این سعادت دست نداده بود [زیارت بیت الله شریف] ، ملك ضياء الدين در خدمت والده خود از راه خراسان و هرات و نیشابور بسفر قبله رفت، و در آنوقت سلطان نکش خوارزمشاه در نیشابور بود، ملك ضياء الدين در لباس سادات دو گیسو بافته در بارگاه او در رفت و سعادت دستبوس سلطان نکش دریافت، و حج اسلام با شرایط و ادب تمام او را میسر شد و در مکه خانقاهی بنا فرمود، و وجه آن عمارت تمام مهیا و مرتب کرد، و معتمدان نصب فرمود، و هم در خدمت والده خود به ممالک غور باز آمد و نام والده او ملکه حاجی شد، و در ممالک غور بسیار مدارس و مساجد بنا فرمود، حق تعالی ازیشان قبول گرداند.

مدرسه شاه مشهد:

شاهان غوری به تعلیمات مذهبی عنایتی خاصی داشتند و مدرسه های بسیاری ساختند؛ لااقل هفت مدرسه در نواحی تحت تسلط غوریان فعالیت می کردند: غور مدرسه شاه مشهد و مدرسه افشین را داشت؛ بامیان دو مدرسه داشت که سراج الدین منهای آن ها را اداره می کرد؛ در هرات و در مجاورت مسجد جامع، مدرسه غیاثه قرار داشت که مدرس امام فخرالدین رازی بود؛ سیستان مدرسه سرحوض و در ملتان مدرسه فیروزی قرار داشت که مدرس آن منهای الدین جوزجانی صاحب کتاب طبقات ناصری بود و نهایتاً دهلی هم مدرسه معزی را داشت. احتمالاً شاه مشهد نخستین این مدارس باشد زیرا مقبره یک شاه غوری هم در آن قرار دارد (سلطان سیف الدین محمد فرزند سلطان علاو الدین حسین). بر اساس کتیبه بنا، این مدرسه را در طی سال های ۵۶۱ تا ۵۷۱ هـ ق ساخته اند.

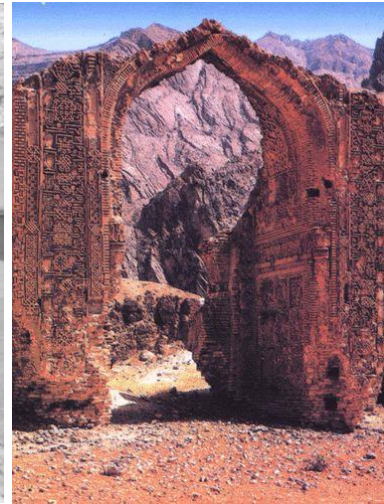
بنابر بیان مرحوم پوهاند عبدالحی حبیبی از کتیبه های باقی مانده این مدرسه واضح میگردد که نام «شاه مشهد» در زمان غوریان و اواسط قرن ششم هـ ق بر این موقع اطلاق می شده، ولی نام آن را من در کتب تاریخ و جغرافیای آن زمان نیافتم.

این بنا تاریخی تا سال ۱۳۴۹ هـ ش ناشناخته مانده تا اولین بار یک گزارش مختصر آن با بعضی عکس ها در مجله اریانا (ش ۲۹۱، جدی ۱۳۴۹ هـ ش) طبع کابل به زبان پشتو نشر شد و بعداً گزارش های از این مدرسه آقایان کازمیر و گلنزر، در سال ۱۹۷۱ عکس ها و کتیبه های آنرا با شرحی در مجله مطالعات آسیای مرکزی ش ۵۰

د پانو شمیره: له ۱ تر ۴

افغان جرمن آنلاين په درنښت تاسو همکارۍ ته رابولي. په دغه پته له مور سره اړیکه ټينګه کړئ maqalat@afghan-german.de

یادونه: دلیکنی دلیکنیزی بنی پازوالي د لیکوال په غاړه ده ، هیله من یو خپله لیکنه له الیرلو مخکې په خیر و لولی

صفحات: ۱۹۱ - ۱۹۷ م و هم در مجله شرق و غرب ش ۲۱، ص ۵۵۳ - ۵۶۷، س ۱۹۷۱ م منتشر کردند که در خوانش کتیبه های کوفی آن سهو ها و فروگذاشتهای متعددی روی داده است. به نظر می رسد که هم ارتش مغول و هم چوپانان محلی عنایتی به این بنا داشته اند و بعضی جاهایش را خراب کرده اند. مدرسه شاه مشهد در کنار چشت شریف، منار جام و جامع هرات بهترین نمونه تزئینات معماری غوریان در افغانستان است. بانی مدرسه شاه مشهد یکی از زنان دربار غوریان بوده است؛ گواه این مدعا کتیبه های بناست که به رغم خراب شدن بخشی از کتیبه، ضمیرهای استفاده شده در آن ضمیرهای مؤنث هستند: «امرت بینا هذا المدرسة المبارکه... الملکه/السعیده (؟) المعظمه العالمه». هرچند آن که در این بنا دفن شده احتمالاً یک مرد است؛ زیرا کتیبه دیگری هم در مدرسه هست که با توجه به ضمائر کلمات آن، دعای باریدن نور بر قبر یک مرد می کند (نورالله مرقد). به هر حال از کتیبه های برجای مانده در شاه مشهد فعلاً به همین اندازه ای باقی مانده که از ساختار فعلها و بعضی واژه ها پی به حدودی از امور معطوف به بنا ببریم.

شاه مشهد نقشه ای مستطیلی دارد که بر محوریت یک حویلی یا میانسرا بنا شده است. دسترسی به حجره ها و مدرس و نمازخانه همگی از طریق همین صحن حویلی امکان پذیر است. ابعاد این حویلی ۲۴/۸ در ۲۶/۶ متر مربع است. در حالیکه بنای مدرسه شاه مشهد بر ساحه مربع؛ شمالاً جنوباً از ۴۴،۲۰ متر و شرقاً و غرباً ۴۴ متر واقع است. و خشت های پخته (۵×۲۵×۲۵ سانتی متر) در آن کار شده و نقاشی های خشتی و گچی دیوارها و گنبد ها و طاق ها و ایوان های آن نمونه اکمل هنر تزئینات ابنیه خراسانی پیش از مغول است. این تزئینات در تداوم سنت معماری غزنه ساخته شده است. شاه مشهد پلانی متقارن دارد که محور این تقارن، شمالی جنوبی است. اتاق های بزرگ تر مجموعه در دو جبهه شمالی و جنوبی بنا واقع بوده اند و حجره های طلبه ها هم در دو سوی شرقی و غربی ساختمان. معماری و تزئینات شاه مشهد مشابه دو بقعه یی چون مرقد امام یحیی بن زید و ابنیه سالار جلیل سید منعم الرازی در جوزجان شمال افغانستان است که در قرن پنجم هجری (۴۲۱-۴۳۲ ه ق) و در دوران حکمرانی سلطان مسعود غزنوی ساخته شده اند و از این منظر بر شاه مشهد مقدم اند. بعضی از قیاس این سه بنا، چنین حکم داده اند که معمار اینها یک یا دو نفر بوده است؛ در این صورت، معمار بنای شاه مشهد هم ابونصر محمد بن احمد بن محمود است. در حالیکه ادولف گرهمن یکی از هنرشناسان غرب کوشیده تا برخی از کتیبه های این مدرسه را بخواند، ولی نتوانسته است که نام بانی و معمار و جای این مدرسه را بخواند و یا آن را بشناسد.

بانی و سال اعمار مدرسه شاه مشهد

پوهاند حبیبی با ارایه تصاویر از بانی و سال مدرسه هذا توضیحات عالمانه ارایه داشته و مینویسد که: کتیبه دو جناح راست و چپ ایوان بزرگ مدخل، با کوفی تزئینی شبیه کتیبه های گلدار پیچیده در نقاشی های گچی و خشتی مقبره پیر علمدار دامغان ۴۱۸ ه ق و دو بنای فوق الذکر جوزجان تزئین گردیده و خوانش کامل آن چنین است: جناح راست؛ «بسم الله الرحمن الرحيم. امرت بینا هذا المدرسة المبارکه ملکه (؟) المعظمه العالمه». جناح چپ؛ «العالیه (؟) ما هملک مد ظلها و ضاعف فی خیرها به تاریخ شهر رمضان سنه احدى و سبعین و خمسانه» این اعداد آسیب فراون دیده به مشکل احدى و سبعین و خمسانه (۵۷۱ ه ق) میتوان خواند. به جناح راست کلمه (ملکه) هم فروریخته و به سند منهاج سراج آنرا ملکه میخوانیم و در آغاز کتیبه به جناح چپ کلمه (العالیه) هم کامل نمانده و خوانش آن حدسی است.

این بانوی عالمه نیکو را که بنای مجلل مدرسه را به امرش ساخته اند، دختر نامور سلطان غیاث الدین محمد بهاء الدین سام غوری است (۵۵۸ - ۵۹۹ هـ ق) که صاحب طبقات ناصری پرورده دربار و تربیت اوست ، وی می نویسد:

« و این داعی که منهاج سراج است نویسنده این کتاب ، در حرم محترم خداوند ملکه جهان زبیده العصر و الزمان جلال الدنيا والدین سلطان الملكات فی العالمین ماه ملك بنت سلطان السعید غیاث الدنيا والدین ابو الفتح محمد بن سام قسیم امیر المؤمنین انار الله برهانه، در شهر سنه اثنی و ستمائة، در پیش تخت معظم او در نظر آورده است، (نسب نامه غوریان را) و آن ملکه جهان این ضعیف را در حجره پادشاهی خود، چون فرزندان در پرورش پادشاهانه داشتی، و شب و روز باصغر سن در حرم او بودی، و در نظر مبارک او تربیت یافتی و آن پادشاه زاده را مناقب بسیار است: اول آنچه در تنق بکارت (از دار فنا بدار بقا) نقل کرد. دوم حافظ کلام الله بود. سوم آنچه اخبار شهادت تمامت در حفظ داشت. چهارم آنچه در سالی یکبار قیام آوردی، و تمام قرآن در دو رکعت نماز ختم کردی. و پنجم آنکه چون پدرش سلطان غیاث الدین محمد سام برحمت حق پیوست، مدت هفت سال روشنائی آفتاب روزی بر وی نتافت، و درین مدت بر سر مصلا معتکف و منزوی بود، رحمة الله علیها (رحمة واسعة و ارزقنا شفاعتها).

به روایت جوزجانی؛ ماه ملک تا سنه ۶۰۲ زنده بود و بعد از وفات پدر که در ۵۹۹ هـ ق واقع گردید هفت سال دیگر هم زندگی عبادانه داشته و باید در حدود ۶۰۶ هـ ق از جهان رفته باشد.

جوزجانی برای شناخت بیشتر ماه ملک دختر سلطان غیاث الدین محمد سام می نگارد که : ملك علاء الدین پسر ملك شجاع الدین ابی علی بود، پسر عم هر دو سلطانان غیاث الدین و معز الدین، و از هر دو برادر بزرگتر بود و هم حاجی و هم غازی بودند ، و هر دو سلطان او را در مخاطبه بلفظ خداوند یاد فرمودندی، و دختر سلطان غیاث الدین که ماه ملک نام بود و بلقب جلال الدنيا و الدین و از دختر سلطان علاء الدین جهانسوز بود، در حباله او بود، و آن دختر پادشاه زاده بس بزرگ بود و قرآن مجید محفوظ او بود و اخبار شهادت یاد داشت و خطش چون در شاهوار بود، و در هر سال يك كرت دو رکعت نماز گزاردی و تمام قرآن در آن دو رکعت ختم کردی، و از دنیا همچنان بکر رفت، بسبب آنچه پیش از وی ملك ضیاء الدین کنیزك ترك داشت، که مادر پسر او بود مگر او را عقده بود ، برین ملکه قادر نشد، و آن ملکه در جمال و عفت و زهد در همه دنیا خود را مثل نداشت و والده این کتاب با او هم شیر و هم مکتب بود، و این داعی را آن ملکه در حجر عنایت و حرم عصمت خود پرورده بود و تا اوان بلوغ، بخدمت بارگاه و حرم او بود، و احوال این داعی و اجداد مادری همه بخدمت درگاه او، و درگاه پدر او مخصوص بودند و آثار عطوفت او در ذمه این ضعیف بسیار بود جزاها الله خیرا.

پوهاند حبیبی در ضمن مشخصات کتبییه ها اضافه میکند که: با نوشته صاحب طبقات ناصری صفات و کمالات و سیرت نیکوی ملکه غور واضح میگردد ولی تا خواندن کامل این کتبییه که در ماه اسد سال ۱۳۵۵ ش روی داد، تأسیس این مدرسه شاه مشهد که به مناسبت فتح هرات بر دست پدرش سلطان غیاث الدین بنا گردیده، در مآثر او شمرده نمی شد.

ضمناً گلنزر حدس به جایی زده بود که کتابت سوره ۴۸ الفتح قرآن بر رواق های مدرسه، این فرضیه را تأیید می نماید که « بنای مدرسه به یادگار فتح سلطان غیاث الدین بر غزو یا یکی از فتوحات دیگر حکمران باشد» همچنان صاحب طبقات ناصری میتوان گفت: که مدرسه به مناسبت فتح هرات که در شهر سنه احدی و سبعین و خمسائه بود؛ ساخته شده و تاریخ بنا را هم چنانچه گذشت همین سال ۵۷۱ هـ ق بدان ثبت کرده اند.

معماران مدرسه همانگونه در فوق گفته شد برکنار چپ کتبییه (عمل محمد) نوشته شده و ادامه آن در... احمد بن محمود... توان خواند و از شباهت تمام نقاشی گچی و سبک کوفی نویسی تزئینی خشتی و دیگر خصوصیات معماری که در این ابنیه با دو مرقف فوق الذکر جوزجان معلوم میگردد که در سبک معماری مشترکاتی وجود دارد. در مرقف امام یحیی نام معمار چنین آمده است : « مما عمل ابونصر(?) محمد بن احمد البنا الترمذی غفرالله له و لوالديه» و جای دیگر: « مما جراد (?) علی یدی ابی حمزه احمد بن محمد غفرالله له و لوالديه»

همچنان کتبییه بنای مدفن سالار حلیل سید منعم الرازی است که مردم آن را زیارت میرحاتم یا جوره امام گویند . حبیبی در این مورد می نویسد که در میان گنبد قبریست گچی که صندوق سنگی انرا قبلاً کنده و برده اند؛ بردیواری بعد از معرفی صاحب قبر کلمات؛ « عاملها ابوحمزه احمد بن محمد ...» به نظر می آید.

در نتیجه میتوان گفت که معمار و بنا هر سه ابده تاریخی محمد بن احمد ترمذی (ابونصر?) و کتبییه نویس و تزئین کننده : ابوحمزه احمد بن محمد است .

شناسایی نام شاه مشهد :

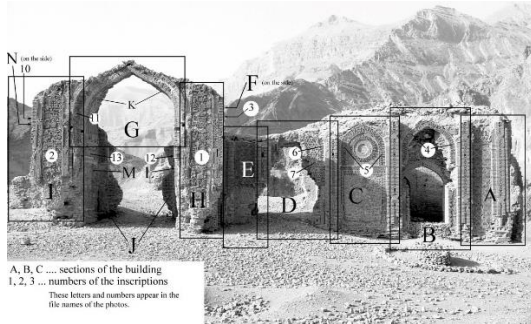
مرحوم حبیبی در ادامه پژوهش خویش اضافه نموده ، می نگارد که : نام جایی که امروز بقایای مدرسه در آن قرار دارد مربوط ولسوالی جوند ولایت بادغیس از افواه مردم به نام شاه مشهد است. اگر چه در منابع و منظوم دری و عربی به آن برنخورده ام ولی از خود کتبییه ثابت می میشود که در عصر غوریان و حین بنا این بنا در سال ۵۷۱ هـ ق هم آنرا شاه مشهد می گفته اند و تا امروز به همان نام مسما است .

با وجود آسیب جدی بر مربعات ۳×۳ که کتیبه ها فروریخته ولی در مربع وسطی ردیف پائین بر دور کلمه المدرسه، نام شاه مشهد سه بار به نظر می آید و پهلوی راست آن مربعی که در آن کلمات هو الجمیل ... را میتوان خواند پهلوی این مربعات بعد دو قطار تزئینی خشتی و در بین آن تزئین زنجیری کلمه لاله الا الله مکرراً در ستون جداگانه با خط متمایل به ثلث، که امتداد حروف آن مانند تیر است یعنی بالا ضخیم و پائین تیز نوکدار، نوشته شده و وجود نام شاه مشهد در خود کتیبه مدرسه قدمت این نام را میرساند.

خطوط کتیبه ها:

آنچه که بیشتر در این آبدۀ تاریخی جلب توجه میکند انواع خطوط است که در نیمه دوم قرن ششم هـ ق مروج بوده و در کتیبه های شاه مشهد به کار رفته است.

- ۱ - خط تزئینی کوفی پیچیده در اشکال و نقوش گچی و خشتی مُقفل مانند دو جناح ایوان مدخل (عکس دوم)
- ۲ - خط ساده کوفی نیامیخته با گل کاری تزئینی مانند سوره الفتح عکس ۳ - ۴ - ۱۰ .
- ۳ - خط متمایل به ثلث نوکدار میخی مانند عکس ۸ - ۹ .
- ۴ - خط ثلث متمایل به ریحان مانند گوشۀ راست عکس ۱۰، از بقایای مدرسه شاه مشهد که زیر سوره الکافرون به خط ساده کوفی است .
- ۵ - خط ثلث جلی متمایل به نسخ مانند عکس ۱۰ که کلمات و المساجد ... در آن نمایان است .

با در نظر داشت نکات فوق تنوع و تعداد اشکال خطوط مستعمله این مدرسه در می یابیم که در قرن ششم هجری قمری غیر از خطوط پیچیده و مُقفل و ساده کوفی، خطوط دیگری مانند انواع ثلث و نسخ هم به میان آمده و مورد استعمال کتیبه های تزئینی ابنیه دینی مانند مساجد و مقابر و مدارس و حتی قصور حکمداران هم قرار گرفته اند. انواع این خطوط با تزئینات متنوع گچی و خشتی دلکش دقیق نمایانست و انسان تصور می کند که این معمار ماهر هنرمند نازک کار، اوزاد معماری و تزئین را به منزله خامه مویی نقاش زیبا نگار به کار برده و دقیق ترین گل نگاری و آرایش دیواری را در گچ و خشت پدید آورده است .

در پایان میتوان گفت که شاه مشهد هنوز هم دارای پانزده دسته کتیبه که ده آن خط کوفی ، سه آن خط نسخ و دو دیگر خط ثلث است میباشد. خطوط کوفی به استثنای یکی، دیگر همه آن ها از پارچه های ساخته شده کاشی که بعداً در بین گچ قرار داده شده؛ تشکیل گردیده است . دو دسته خط ثلث همین روش را پیروی کرده در حالیکه باقی خطوط شکست در بین گچ کار شده است .

نوت : برای مزید معلومات و خوانش کتیبه ها رجوع کنید به کتاب: تاریخ دولت مستقل غوریان از شاه محمود محمود ، ص ۳۵۸ تا ۳۶۱ .

پایان